

Trócsányi, András¹ – Pirisi, Gábor²

Tóth József és a várossá nyilvánítás

József Tóth and Formal Urbanisation

ABSZTRAKT

A jelen visszaemlékező írás Tóth József életművének egy szeletére mutat rá, azokra a tematikus csomópontokra, amelyek segítségével az életmű egésze is könnyebben értelmezhető. Szakirodalmi másodelemzések, valamint tanítványként, kollégaként szerzett szakmai tapasztalatok és személyes impressziók révén kísérletet tesz arra, hogy szintetizálja a professzor szakmai munkásságának urbanizációhoz, és azon belül is elsősorban a várossá nyilvánításokhoz való viszonyulását. Tóth József hatása nemcsak tudományszervezőként, rektorként, hanem területfejlesztőként is túlmutatott az akadémiai szférán. A visszaemlékezés egyúttal rámutat a tudós és a politika viszonyára, a geográfusnak a szakpolitikák formálásában tetten érhető küzdelmeire. Tóth József pécsi iskolateremtő tevékenysége – a várossá nyilvánítások révén is – maradandó módon járult hozzá a hazai társadalomföldrajz fejlődéséhez.

Kulcsszavak: várossá nyilvánítás, Tóth József, településföldrajz, társadalomföldrajz, tudománymetria

ABSTRACT

This retrospective article points to a single aspect of József Tóth's scientific work, to the thematic intersections that make it easier to interpret his oeuvre as a whole. Through secondary analyses of literature, as well as professional experiences and personal impressions gained as a student and colleague, it attempts to synthesize the professor's scientific work related to urban reclassification and formal urbanisation. József Tóth's influence extended beyond the academic sphere not only as a science organizer and rector, but also as a regional developer. This commemorative essay also points to the relationship between the scientist and politics, the never-ending struggles of the geographer in the formation of regional policies. József Tóth's school-establishing activity in Pécs – also related to the practical aspects of formal urbanization – made a lasting contribution to the development of Hungarian human geography.

Keywords: urban reclassification, formal urbanisation, settlement geography, human geography, scientometrics

¹ Associate Professor, Dean, University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of Geography and Earth Sciences, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6. troand@gamma.ttk.pte.hu, <https://orcid.org/0000-0002-3477-0455>

² Associate Professor, Head of Department, University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of Geography and Earth Sciences, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6. pirisig@gamma.ttk.pte.hu, <https://orcid.org/0000-0003-0179-3228>

BEVEZETÉS

Amikor egy-egy kiemelkedő tudós életművét esetleg még életében, a személyi kultusz határait súrolva, vagy utólag, az őszinte tisztelet és az emlékezés szépítő illúzióján át szemlélve értékelni kell, központi kérdés, hogy melyek az életműben azok a tematikus csomópontok, amelyek köré elemzést, visszaemlékezést lehet építeni. Ha ezeket sikerül megtalálni, általában az életmű egésze is könnyebben értelmezhető, elemezhető, az egy-egy területen kifejtett aktivitás részleteinek feltárása nagyban hozzá tud járulni az egész megértéséhez. Település, Alföld, régió – sorolhatják a pályatársak, kortársak, tanítványok az életmű sarokpontjait³. Egy sajátos régió, az Alföld urbanizációja – foglalhatjuk mindezeket egyetlen mondatba. Ezzel pedig el is érkeztünk a munkásság egyik kritikus csomópontjához, az urbanizáció kérdéséhez. Ez a tanulmány ebből a nézőpontból tesz kísérletet a szintézisre: Tóth Józsefnek a pécsi léte kapcsán az urbanizációhoz és azon belül is elsősorban a várossá nyilvánításokhoz való viszonyulását tematizálja, úgy emlékezve a közelmúltra, hogy esetleg tanulságként szolgálhat a jelen és a jövő geográfusainak (esetleg szakmán kívülieknek) is.

MÓDSZEREK

A jelen megemlékező írás legfontosabb módszertani alapját a szakirodalmi másodelemzés adja. A társadalomföldrajz helyzetéről, szerepéről, a hazai közigazgatás modernizációs kihívásairól és reformkísérleteiről, a terület- és településfejlesztés társadalompolitikai aspektusairól, valamint a magyar városhálózat fejlődésének társadalomföldrajzi kérdéseiről szóló tanulmányok segítségével mutatja be Tóth József iskolateremtő munkásságának pécsi vonatkozásait. A fentiekén túl a módszertani bázist olyan szakmai tapasztalatok és személyes impressziók színesítik, amelyeket a szerzők tanítványként, majd kollégaként, a pécsi földrajzi műhely tagjaiként szereztek. Ide tartoznak egyebek mellett előadásanyagok, de a professzorral folytatott szakmai beszélgetések és kutatási projektek egyes tapasztalatai is. Az írás a fenti szekunder és primer források alapján különböző tématerületeken keresztül mutat rá Tóth József szakmai munkássága egy specifikus ágának számos vonatkozására.

EREDMÉNYEK

Mi a tudós szerepe?

A történettudománynak, és általában a laikus történelmi érdeklődésnek is egyik vissza-visszatérő kérdése, hogy mi a szerepe az egyéniségnek, általában: a cselekvő egyénnek, az egyéni döntéseknek

³ Az életmű fontosabb sarokpontjait áttekintve markánsan megjelenik a fentiek mellett, tulajdonképpen azzal párhuzamosan a földrajz(tudomány) szerepének értelmezése, a szakma iránti aggodalom, az előrelépés irányába tett lépések. Intézményalapítás, iskolaalapítás, folyóirat-alapítás, és már meg is érkeztünk az írásnak otthont adó Modern Geográfia lapjaira...

a történelemre?⁴ A vita világnézeti, már-már hitbéli, és mélyre nyúló gyökere van, amelynek részleteiben elveszni nyilván nem ezen írás feladata. Érdekes ugyanakkor, hogy amennyire relevánsnak érezzük ezt a kérdésfelvetést a történelem kapcsán, annyira nem jelenik meg a térbeli folyamatok értelmezésében. A térbeli folyamatokra – talán kimondva-kimondatlanul tudományos iskolázottságunk marxista gyökereihez idomulva – amolyan társadalmi szükségszerűségként, a piacok és a gazdaság működésének elkerülhetetlen eredményeként, hosszú távú, a politikacsinálás szokásos időléptékén túlmutató folyamatok eredményeként tekintünk. Még a teret társadalmi produktumnak tekintő posztmodern megközelítés (Bourdieu, 1985) is a térbeli hatásokat a csoport, és nem pedig az egyén szintjén vizsgálja. Ha személyekre próbáljuk vonatkoztatni, akkor eszünkbe juthatnának – joggal – döntéshozók, különösen, ha hosszú ideig és szinte korlátlan hatalommal irányítanak egy-egy társadalmat. Működésük, a területi folyamatokba való aktív beavatkozás, amely gyakran párosul nihilista attitűddel (László & Pap, 2007), úgy szólván magától értetődő minden diktatúra számára. Mégis, bár létrehoztak új városokat (Szirmai, 1988), egész iparvidékeket, a társadalom az általános, vagy a gazdaság ágazati szerkezetére gyakorolt hatásukat valahogy valósabbnak és fontosabbnak érzi a területi konzekvenciáknál. Mintha ez is inkább egy kudarcközpontú narratíva lenne: a folyók még mindig észak felé folynak Szibériában, a búzamezők helyett sívó homok szítal a kazah sztyeppén, az egykor büszke iparvárosok alapjait rágja szét a rozsda, és Ankara sem váltotta le Isztambult.

Nagyon sokadik sorban sem szoktuk feltenni azt a kérdést, hogy egy tudós, kutató, esetleg egy geográfusnak lehet-e olyan szerepe, amely nyomott hagy a térbeli folyamatokon. Más tudományterületek ilyen szempontból szerencsésebbek. Láthatnak fejlődési pályákat, amelyek a hipotézistől (sőt, ötletcsírától) a kutatási eredményen át a termékfejlesztésig vagy egy teljesen új eljárásig vezetnek. Nehezen lehetne érvelni amellelt, hogy Alexander Fleming, Wilhelm Röntgen vagy Karikó Katalin munkássága ne befolyásolta volna a társadalmak fejlődését, jövőjét. Vajon a társadalom által létrehozott terek mások? Vajon a legjobb, amiben egy geográfus reménykedhet, hogy befolyásolni tudja a térbeli folyamatok észlelését, értelmezését, a róluk szóló közbeszédet?

A kérdésfelvetés óhatatlanul is elvezet minket egy másik fundamentális problémához, nevezetesen, hogy egyáltalán, feladata-e egy társadalomtudós, a társadalom aktív fellépéssel történő alakítása. A tudományos kutató szerepfelfogása és a róla alkotott közfelfogás is átalakult, és ez hatással van a hatalomhoz, ezáltal a döntéshozatalhoz való viszonyára is. Ha voltak is valaha illúziók a gyarlóságok fellett álló, a társadalom problémáit kívülről-felülről figyelő megfellebbezhetetlen tekintélyek, vagyis a tudósok kapcsán, ezek már csak a kultúrtörténet részeként köszönnek vissza, nem vonatkoznak a valós időkre. A társadalmi kérdésekről állást foglaló kutató, legyen bármennyire is szilárd és tényeken alapuló az álláspontja, szükségképpen *szubjektív* lesz is egyben. Innentől kezdve önmagában vitathatóvá válik, nagyon *könnyű besorolni a vélemények közé*, ha éppen valakinek az érdekeivel vagy értékeivel ellentétes. Abban a korban, amikor a tények tisztelete is elmúlt, sőt, terjedő laikus közfelfogás szerint tények nincsenek is, vagy ha vannak, tetszőlegesen alakíthatók az érdekek szerint, ez hatványozottan igaz. A posztfaktualitás korában a szélesebb nyilvánosság előtt állást foglaló kutató hamar ott találja magát egy olyan kommunikációs mezőben, ahol azt kellene bizonygatnia,

⁴ Legújabbban ld. ennek kapcsán például Ungváry Krisztián online előadás-sorozatának nyitó epizódját (Ungváry, 2023), illetve az 1944-es magyar kiugrásról megjelent könyvét (Ungváry, 2022).

hogy a Föld nem lapos, és hogy a repülőgépek kondenzcsíkjai nem a világösszeesküvés részei. Aki ezeket a kézitusákat nem akarja megvívni, szinte egyedüli alternatívaként a kommunikációs mező leszűkítését, a szakmai közegre való korlátozását, ha úgy tetszik az elefántcsont-toronynak, ha nem is a magányát, de legalább biztonságot adó exkluzivitását választhatja. Ugyanakkor ezzel lemond arról, hogy több legyen egyszerű megfigyelőnél és elemzőnél: a folyamatok aktív befolyásolására való eleve csekély esélyét teljesen elveszíti.

Van egy további dilemma is kutató aktív társadalmi szerepvállalása kapcsán. Amennyiben valóban el akarja érni, hogy eredményei – és szűkítsük itt most a logikát csak a geográfusokra – hatással legyenek a területi struktúrák alakulására, utat kell találnia a döntéshozatali szintekig. Ez azonban nem egyirányú folyamat: amennyiben sikerrel jár, nem csak kommunikációs csatornát talál, hanem voltaképpen, ha bármely szerény mértékben is, de *részesül a hatalomból*. Innentől kezdve pedig elveszíti teljesen független és objektív, kívülről álló jellegét. A siker érdekében újra és újra kompromisszumokat kell kötni, a hatás gyakorlásának lehetőségért cserébe el kell szenvedni a befolyásolás különböző szintű megnyilvánulásait⁵.

A társadalomföldrajz ebben a tekintetben kifejezetten veszélyeztetett területként értékelhető. A területi tervezés, területfejlesztés nem más, mint alkalmazott társadalomföldrajz. A politika a teret akarja megnyerni, igazgatni, uralni a legkülönböző léptékekben – a választási körzetek átszabásától a geopolitikai vízióig. A hazai földrajztudomány 19. századi intézményesülése idején szinte azonnal államszolgálo jelleget vett fel (Hajdú & Rácz, 2018), ebben – a második világháború és az azt követő uralom- és elitváltás kapcsán szinte megsemmisült, de más választása nem lévén, ebben a szerepében végül is kitartott. Az államszocialista időszak végén a nemrégiben elhunyt kor- és pályatárs Beluszky Pál ennek kapcsán állapította meg, hogy jó lenne, ha a társadalomföldrajz az „udvari tanácsosból” legalább „udvari bolonddá” léphetne elő (Beluszky, 1989) – felvértelve az udvari bolondokra jellemző szólásszabadsággal. Írásunk főszereplője, Tóth József ebben az államszolgálo geográfiában szocializálódott, egy olyan korszakban, amikor a tudományának a lehetőségei bizonyos értelemben zeniten voltak – de ezt persze már csak az utólagos bölcsesség láttatja talán így velünk. Nem tudjuk, voltak-e dilemmái pályájának korai szakaszában a szemlélő-beavatkozó, politikus/apolitikus ellentétek kapcsán. Azt tudjuk, hogy élete alkonyán sokat foglalkoztatta a tudományos kutatás eredményeként meghatározott, általa tényeknek tekintett igazságok és a politikai cselekvés eredményeként létrejövő struktúrák között feszülő ellentmondás, és általában a tudós és a politika viszonya. Tekinthejtük ezt egy sértett professzor kissé elfogult visszaemlékezésének, de az tény, hogy pályafutása során belevetette magát a szakpolitikák formálásának soha véget nem érő küzdelmeibe, amelynek elég jelentős része a hazai urbanizáció kérdéskörét érintette.

⁵ Jelen sorok szerzői az Országos Mentőszolgálat megbízásából több alkalommal, éveken keresztül vettek részt a földi és légi mentés területi szerkezetének racionalizálásában, új mentési pontok lokációjának és ellátási körzeteinek definiálásában. Mihelyt azonban publikussá vált az elkészült térkép, rajta a szerzők nevével, elkezdtek csörögni a telefonok. Polgármesterek és képviselők sorolták hosszán érveiket – értelem- és hivatásszerűen – saját településük pozicionálása érdekében az elkészült anyag átdolgozását kérve, javasolva...

„Tér és idő keresztjén”

A fejezet címét Tóth József egyik kedvenc metaforájából parafrazeáltuk. Ő így látta az embert, a társadalmat, a tudóst: a „valahol” és a „valamikor” jelentőségét egyformán szerette hangoztatni. Mi sem tehetünk máshogy, ha meg akarjuk érteni a várossá nyilvánítással kapcsolatos álláspontját.

A hely: az Alföld. Korábbi visszaemlékezések sokszor megrajzolták már a pályaut fontos elemeit: Cegléd mint szülőváros, Ambrózfalva mint a gyermekkor helyszíne, Szeged mint az alma mater és a tudományos karrier kezdetei, Békéscsaba mint az önálló tudományszervező-vezető szerepkör kezdetei. Az alföldiség nagyon fontos, abban a tekintetben, hogy az alföldi urbanizáció sajátos, nem igen illeszthető bele a városfejlődésről szóló hagyományos modellekbe. Mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy az alföldi városok fejlődését modernizációjukkal párhuzamosan eleinte egyáltalán nem jellemzi intenzív bevándorlás? Nincs „abszolút koncentrációs” fázis, a növekedés igen mérsékelt, az urbanizáció elsősorban egy *in situ* társadalmi átalakulásnak tekinthető. Lényegében nincs vonzáskörzet (illetve ritkán terjed túl a tanyákkal benépesített külterületeken), de nem jelenthető ki az sem, hogy a városok nem agrárfunkciójú helyek lennének. Mégis, ezek a sajátos helyek magukon hordozzák a polgárosodás – kétségkívül némileg sajátos – látható és láthatatlan, de *megtapasztható* jeleit, így aligha lehet rájuk másként, mint városként tekinteni. Debrecen és Cegléd, vagy éppen Cegléd és Mezőberény között elsősorban léptékkülönbség áll fenn, messziről nézve Dunaújváros, Sopron, Nagykanizsa és Hódmezővásárhely is hasonlatos, közelről nézve pedig egyáltalán nem. Ezek mentén már igen könnyen el lehet jutni ahhoz a megállapításhoz, hogy *a városi fogalom időben, térben és méretben is csak relatív.*

Az idő: a magyar államszocializmus Kádár-kornak hívott, konszolidált időszak. Amíg a megelőző időszakban az ideológia primátusa maga alá gyűrte minden szaktudományi és szakpolitikai kérdést, ekkor már a „gazdaságföldrajznak”, ha tabuk aknamezőjét kerülgetve is, de lehettek olyan kérdései, amelyek valós térbeli-társadalmi problémákra reflektáltak. Az a szakértelem, amely a Rákosi-rendszerben még sokszor egyenes út volt a vádlottak padjára vagy legalábbis a teljes mellőzöttséghez, most újra értékesé vált. A technokraták talán soha előtte és utána sem találtak ilyen közvetlen utakat ilyen nagy számban a hatalom asztalához, mint akkor. A mai állapotokban szocializálódott fiatalok, akik számára talán az a természetes, hogy minden szakpolitikai kérdés elsősorban és gyakran kizárólag a hatalom megszerzésének és megtartásának logikája felől értelmezendő, talán rácsodálkoznak arra, hogy léteztek önálló szakpolitikák egy diktatórikus, a szabadságjogokat nélkülöző rendszerben. A szocializmus építésének és az állampárt uralmának keretei adottak voltak, de a mikénről dedikáltan szűk, szakmai körben folyhattak bizonyos diskurzusok, amelyben a hatalom tényleges gyakorlói kértek és kaptak tudományos muníciót.

Az időbeliségnek más vonatkozását is ki lehet és ki kell emelni. Az 1960-as években a központi helyek elmélete utat talált magának a földrajz hazai művelőihez, virágzásnak indulnak a vonzáskörzet-kutatások (pl.: Tóth, 1976, 1980, 1981). 1971-ben megjelenik az azóta is igen gyakran hivatkozott, ambivalens értékelésű Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, amely egyértelműen gyorsította az urbanizációt azáltal, hogy meghatározta az egyes hierarchiaszintekhez rendelt települések elvárt és kívánatos szerepét a területi munkamegosztásban. A később a helyi településfejlesztés

számára is irányadó munka így vált a nagyközségi-kisvárosi modernizáció fő elemévé. A szocialista urbanizációról szóló vita kapcsán megfogalmazódott az „alurbanizáltság” tézise (Konrád & Szelényi, 1974), és nyilvánvaló diszkrepancia állt fent az OTK által immár hatalmi-politikai szinten támogatott urbanizáció, vidéki, sőt időnként dedikáltan alföldi modernizációs program, illetve a lényegét tekintve még a polgári Magyarországról örökölt, számos ellentmondást hordozó községi-városi jogállások között. Tóth professzor előtt a funkció és a jogállás diszkrepanciája már pályája korai szakaszában nyilvánvalóvá vált, az Alföld városhierarchiájának christalleri ihletésű feltérképezése és elemzése mentén (Tóth, 1977).

„A helyét kereső kisváros”

Tóth József álláspontja a várossá nyilvánítások kapcsán a modernizáció iránti elkötelezettségéből fakadhatott. Ebben a tekintetben nagyon következetes, a progresszió pártján álló nézeteket képviselt, és az urbanizációban ennek a progressziónak az elősegítőjét látta. Az államszocializmus rendszerbe való sikeresnek mondható, az azonosulás elemeit sem nélkülöző betagozódása is – sok más értelmiségi pályatársához hasonlóan – erről a töről fakad: a szocializmus építését helyi szintre lefordítva a modernizáció elemeit látta: ipari munkahelyeket, kórházat, kultúrházat, burkolt utakat, ivóvíz- és csatornarendszereket. Ha ebbe a körbe egy kutatócsoport létrehozása is belefért egy alföldi középvárosban, annak már a vezetését is elvállalta. Híres tetraéder-modellje (Tóth, 1981) kapcsán kifejtett településdefiníciója is tulajdonképpen a folyamatos fejlődés köré épül, és éppen dinamikus, rendszerszemléletű megközelítésben hozott újat a magyar településföldrajzba.

Ebben a korban a modernizáció nagyon fontos eleme volt a városi jogállás megszerzése, ennek jelentőségére más sokan és sok helyen (Balogh & Grosser, 1979; Beluszky, 1967; Breznay, 1977; Hajdú, 2005; Kőszegfalvi, 1973) felhívták a figyelmet. A gyakorlatban a városok és a nagyközségek jelentősen eltérő esélyekkel szálltak harcba a fejlesztési forrásokért, beruházásokért. Beszédes az illusztrációként szereplő, 1968-as sárvári plakát (1. ábra) képe: a várossá nyilvánítás kapcsán délelőtt felavatják a Győri Vagon- és Gépgyár új helyi üzemcsarnokát, beszédet mond a miniszterelnök-helyettes, hangverseny, filmszemle, repülőbemutató, Sárvár–Fradi-focimeccs, utcabál, tűzijáték. Ezt a folyamatot ugyan központi tervek szabályozták – ld. pl. a Sárospatak várossá nyilvánítása kapcsán megjelent, korabeli dokumentumokat is közlő tanulmányt (Bolvári-Takács, 2018) –, de ez nem jelentette azt, hogy a helyi kezdeményezésnek, lobbinak, ügyeskedésnek ne lett volna terepe. Sőt, a korabeli viszonyok közepette ez természetesnek tűnik a mából is. A helyi vezetők kijárták a nagyközség népességszámának küszöb fölé tolását a szomszédos nagyközségek „összefogásával”, mint ahogy Szigetvár kapcsán történt (Garay, 1966), és a szakértők érveire is támaszkodva igyekeztek kijárni az előléptetést.

Amikor 1980-ban Tóth József szerkesztésében, a békéscsabai csapat szerzőgárdája által megjelenik a „Mezőberény, a helyét kereső kisváros” (Tóth, 1980) – címlapon egy modern kisvárosias központtal –, Tóth professzor személyes, 2000-es évekbeli elbeszélése szerint helyben kavart némi

politikai vihart, hiszen Mezőberény akkor még csak nagyközség volt, és nem is állt első helyen a megyei politika prioritási listáján.

1. ábra: Emlék a sárvári Nádasy Ferenc Múzeum helytörténeti gyűjteményéből
Figure 1. Souvenir from the local history collection of the Nádasy Ferenc Museum in Sárvár

Ez azonban nem zavarta írásunk főszereplőjét, aki funkciói alapján kisvárosként azonosította a települést, amelynek ténylegesen azonban még kilenc évet kellett várnia az előlépésre. A különbség nem véltelen: kezdettől fogva volt egy nyilvánvaló eltérés aközött a szemlélet között, amelynek kettősségére jelen sorok szerzői is felhívták már a figyelmet (Pirisi & Trócsányi, 2009). Amíg a mindenkor központi hatalom – időnként csak elvileg, és „némi” következtelenséggel – a településfejlődés eredményeinek elismeréseként tekintett a városi címre, addig a helyi perspektíva – és ezt osztotta Tóth József is – a fejlődés-fejlesztési folyamat részeként, fontos mérföldkőként tekintett a városi rang elnyerésére, amely megnyitotta a kaput a további funkcionális urbanizáció előtt. Ezt a véleményét nyíltan artikulálta szakmai körökben is. A településrendszer hierarchikus szintjeinek vizsgálata az 1970-es évek elejétől része az életműnek. Az 1973-as, a központi szerepkörű települések népességszám-változását elemző tanulmánya például ezekkel a szavakkal zárul: „*Elengedhetetlenül szükséges továbbá, hogy azok a nagyközségek, melyek középfokú vagy részleges középfokú központi szerepkört töltenek be, városi jogálláshoz jussanak*” (Tóth, 1973).

Tóth József ezen értékválasztása, amelyhez nyugodtan mondhatjuk, mindhalálig ragaszkodott, teljesen logikusan következett saját, tudatosan felvállalt „plebejus” és „vidéki” szerepéből. Talán inkább a hazai tudományosság (az ő olvasatában ez szinte mindig a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek többszöri elutasítása nem gyógyuló seb volt számára) elitcsoportjainak egy részével való szembenállás, semmint a politikával kapcsolatos fenntartásai nyilvánultak meg ebben az – számos személyes szokását ismerve őszintének tekinthető – értékválasztásában. A „politikus” szó jelzőként ugyan szintén inkább negatív értelmében szerepelt a szótárában, de ez nem jelenti azt, hogy ne kereste volna kifejezetten aktívan a kapcsolódási lehetőségeket a politikához és annak művelőjéhez.

„Városhiányos térségek”

A cselekvő geográfus szerepfelfogását Tóth József magától értetődő természetességgel mentette át a rendszerváltozás utáni időkre. A társadalmi és gazdasági peremfeltételek jelentősen átalakultak, ugyanakkor maga a területi tervezés mint tevékenység átmenetileg legalábbis súlyosan diszkreditálódott a tervgazdaság rendszerének lebontásával. Ebben az átmeneti időszakban volt egyfajta laissez-faire jellege a formális urbanizáció szabályozásának, például az 1989-es, tömeges (amnesztiaszerű) várossá nyilvánítása a korábban járásközponti szerepköröket betöltő, megmaradt nagyközségeknek. Korábbi megfogalmazásunkban: az addig a funkcionális urbanizációval követő jellegű viszonyban álló formális urbanizáció (azaz várossá nyilvánítások) egyre inkább megelőző, sőt proaktív⁶ jellegűvé vált (Trócsányi & Pirisi, 2019), sőt, bizonyos esetekben már csak a területfejlesztés pótlékává.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a konszolidálódó demokratikus Magyarországon ne lett volna igény a kérdéskör szabályozására. A feladatkör sokáig viszonylag stabilan a Belügyminisztérium illetékességi körében maradt, és a politikai átalakulások között is voltak olyan köztisztviselők és szakpolitikusok, mindenekelőtt Krizsán Mária, a Belügyminisztérium Településfejlesztési Irodájának korábbi szakfőtanácsosa, illetve a 2013-ban elhunyt Kara Pál, önkormányzati és építésügyi helyettes államtitkár, akik az állandóságot és a szakmaiságot képviselték. Cselekvő geográfusként Tóth József elmélyítette a kapcsolatait ezzel a körrel, igyekezett őket és másokat a településfejlesztő szakmából (Lyodl Tamás, Laczkó László, László László, Szaló Péter) bevonni a pécsi földrajzi műhely, leginkább a doktori iskola munkájába. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy maga is aktívan be tudott kapcsolódni a várossá nyilvánítási folyamatba, néhány esetben helyi megkeresésre, néhány esetben pedig központi felkérésre vagy ajánlásra. Éveken keresztül aktív tagja volt a városi kezdeményezéseket értékelő szakmai bizottságnak, ahova nem átalotta magával vinni (akkor) ifjú kollégáját (TA) tapasztalatszerzésre, aki ennek következtében később egyedül is beléphetett az illusztris körbe. Ebben a bizottságban akkoriban komoly szakmai viták is folytak, még akkor is, ha a végső döntést – az érveket meghallgatva vagy éppen sutba dobva – a politika döntött.

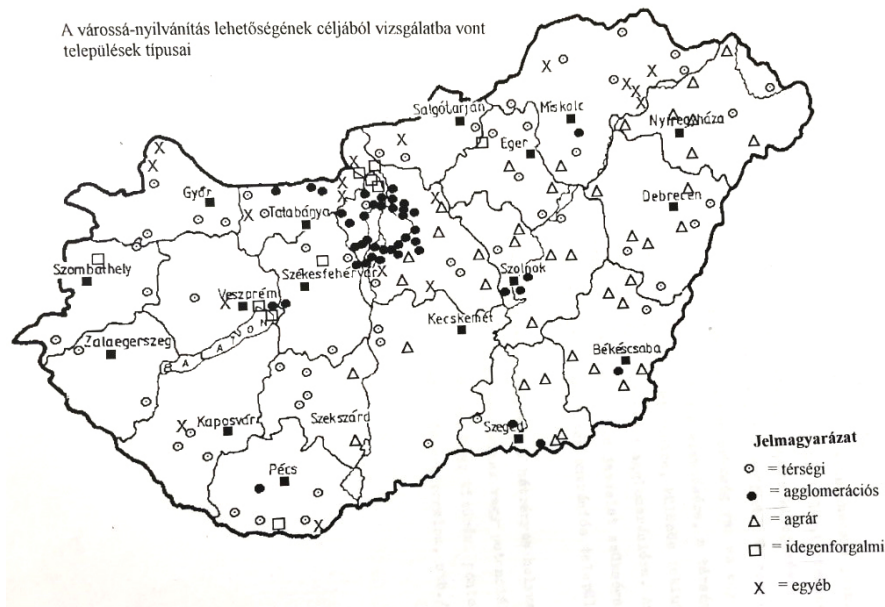
Ennek a munkának két lépcsőben és módon születtek eredményei. 1996-ban készült el a „A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata” c. kutatás (Tóth & Trócsányi, 1996), amely a Belügyminisztérium megbízásából folytatott alkalmazott kutatásként valósult meg. Jelentősége kettős: egyrészt lehatárolta azokat a térségeket, amelyek kívül estek a meglévő városi jogállású települések közvetlen vonzáskörzetén, másfelől komplex szempontrendszer szerint osztályozta és értékelte a potenciális városjelölteket, mindösszesen 176-ot. Új volt abban a tekintetben is, hogy szakított a konzervatív felfogással, miszerint csak az országos összevetésben is „nagy”, általánosan

⁶ A szavakkal játszva, 2016-tól több konferenciaelőadásban az elmúlt három évtized urbanizációjában a várossá nyilvánítás periódusaira hívtuk fel a figyelmet. A *passzív(v)árosodás* időszakában (1990-ig) magáról a jelöltekről is a felső hatalom döntött. Az *aktív(v)árosodás* érájában a fejlettebb települések megszolgálták, majd kijárták maguknak az előrelépést. Az új önkormányzati törvény életbelépése (2011) utáni időszakban a centralizáció elől menekülve elindult a *proaktív(v)árosodás*, amikor a zömmel kisebb, de relatív fejlett nagyközségek, majd községek a vizionált alárendelt szerep elől menekülve próbáltak több-kevesebb sikerrel várossá lenni. A 2013-ban sikeresen előre lépő 18 települést közelebről megnézve nem puhult a fenti álláspontunk.

„fejlett” és jelentős vonzaskörzettel rendelkező települések kerültek volna látókörbe⁷. Saját térségében és településhálózati összefüggésében is értékelte a jelölteket, ezek mentén pedig funkcionális potenciális várostípusokat alkotott, amelyeket későbbi munkáink során (Trócsányi et al., 2007) magunk is el tudtunk fogadni. A kutatás a lehetőségeket és a folyamatokat többé-kevésbé reálisan látva egyfajta ütemezést is adott az előlépés lehetséges forgatókönyvére. Mivel ez a munkarész meglehetősen kiterjesztett módon értelmezte a várossá fejlődő, fejleszthető települések körét, később hivatkozási alapként szolgált a formális urbanizáció felgyorsulásakor. Végül a valóság még az ebben a kutatásban változott, akkor igencsak merésznek vélt ütemtervet (Tóth & Trócsányi, 2006) is jelentősen felülmúlta, mint azt korábban már részletesen, területi vonatkozásokat is kiemelve magunk is bemutattuk (Hajnal et al., 2010).

2. ábra: „Könyvomas” térkép a városhiányos térségek vizsgálatára irányuló monstre kutatásból

Figure 2. Original map from the monstrous research aimed at investigating the town/city deficient regions

További jelentősége volt ennek a munkának, hogy valamiképpen „megfertőzte” a pécsi társadalomföldrajzosokat a várossá nyilvánítás problémájával. A kutatásnak, amelybe a professzor úr mellett nemcsak az akkor már rangidősnek tekinthető érettebb és fiatalabb kutatók (Becsei József, Dövényi Zoltán, Golobics Pál, Hajdú Zoltán, Hajnal Klára, Iváncsics Imre, László Mária, Lovász György, Kőszegfalvi György, Mészáros Rezső, Perczel György, Rudl József, Vuics Tibor) vettek, vehettek részt, hanem a pályakezdők, doktoranduszok (Cserti Csapó Tibor, Darabos Ferenc, Gyenizse Péter, Horváth Tamás, Kurják Tímea, Miletics Péter, Oláh Ferenc, Pap Norbert, Pál Viktor, Sági Zsolt, Szabó Géza, Tésits Róbert, Trócsányi András, Vass Péter, Wilhelm Zoltán), sőt hallgatók (Bugya Titusz, Godó Nándor) is bekapcsolódhattak. Ennek a munkának és az azt követő konferenciának, amelyhez hasonló később fájóan hiányzott és hiányzik mind a mai napig a hazai területi politikából, jelentős

⁷ Ez a hagyományos felfogás ma is ott van a várossá nyilvánítási kritériumrendszerben (321/2012. (XI. 16.) Korm. rendelet a területszervezési eljárásról), amely lélekszámot, vonzaskörzetet és elsősorban infrastrukturális, illetve intézményi ellátottságban mért fejlettséget vár el. Az elvárás ugyanakkor rugalmas: a célértékek nem teljesülése esetén könnyen érvelhető a pályázat elutasítása, a kritériumrendszer alatti befutókat pedig lehet indokolni a döntést a jogszabály adta egyéni mérlegelés lehetőségével.

szerpe volt abban, hogy az urbanizáció kutatása ma is fontos szerepet játszik a pécsi Földrajzi és Földtudományi Intézetben.

Az 1990-es évek végén és a 2000-es években aztán a várossá válni vágyó nagyközségek némi túlzással egymásnak adták Tóth József irodájának kilincset. Sorra születtek azok az alkalmazott kutatásnak tekinthető, részletes anyagok, amelyek a szakmai bíráló bizottság döntését voltak hivatva előkészíteni. Főszereplőnk ritkán mondott nemet az öt megkereső nagyközségeknek, akkor sem, ha gyarapodó funkciói következtében ekkor ő már személyesen nem mindig tudott részt venni a munkákban, hiszen mozgósíthatók voltak a korábban megfertőzött (akkori) fiatalok is. A gyakori igenek talán a még a barátai és tisztelői által is tisztán látott hiúságából fakadtak – ha már valaki felkereste, az imponált neki –; de vélhetően az őszintén vallott szakmai elvei is közrejátszottak ebben. Hitte, hogy nem léteznek, nem létezhetnek objektív és általános városi kritériumok, a fejlettség kérdése alapvetően térfüggő, a városoktól pedig csak térségükhöz viszonyított relatív, nem pedig abszolút fejlettségi többlet várható el. Ez a felfogás viszont szélesre tárta a várossá válás kapuját, amelyen át sorra masíroztak be a fejlettebb és kevésbé fejlett nagyközségek. Saját aktív szerepvállalásával készült például a meglehetősen nehezen egy kalap alá vehető Dombrád, illetve Badacsonytomaj és Villány (sikeres) pályázata, de több anyag revíziójában (Szentlőrinc, Kerekegyháza, Albertirsa, Lábatlan stb.) történő közreműködéséről is tudunk. Tanítványai még ennél is sokkal többet tettek hozzá a folyamathoz: foglalkozott a várossá nyilvánítással a pécsi műhely számos kutatója pályájának valamely szakaszában, így többek között Gyenizse Péter, Nagyvárad László, Pap Norbert, Szabó Géza, Wilhelm Zoltán, és persze jelen sorok szerzői is. Az együttes impakt 40 körüli, ha nem is a tudománymetria, hanem az alkalmazott kutatás irányából nézve: a jelenlegi 348 elemből álló városállományból, szűkebben értelmezve a rendszerváltás utáni közel 200 új városból a születéskor ennyinél bábáskodtak a Tóth-műhely tagjai.

Tóth József pályája utolsó szakaszában még egy alkalommal kísérelt meg átfogóbb jelleggel hatást gyakorolni a formális urbanizáció folyamatára. 2008-ban a Területi Statisztika hasábjain kezdeményezett szakmai vitát a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról (Tóth, 2008). A megszólalók és a vélemények itt azonban már meglehetősen divergáltak: a Tóth által felvázolt város-hierarchia abban a formában meglehetősen visszhangtalan maradt, és saját álláspontjához képest a legtöbb megszólaló inkább konzervatívabb álláspontot vett fel, a központi szabályozás erősítését, a városi címek inflációjának megfékezését, talán még az állomány revíziójának kérdéseit is feszegetve. Sajnos visszhangtalan maradt a másik felvetése is, amelyben újfent átfogó (központilag finanszírozott) területi kutatásokat sürgetett az urbanizáció területi különbségeinek vizsgálatára. Összességében a 2000-es években a város és nem város közötti reális különbségek elmosódtak annyira, hogy különösebben senkinek sem állt érdekében a probléma terítékre vétele. Tóth József a városok – és egyébként sok más, szervezeti vagy fejlesztési kérdés kapcsán – úgy hitte, hogy nem alkothatók univerzális és objektív kritériumok, amelyekkel a döntési folyamatok automatizálhatók, ezért minden esetben a szakértők mérlegelésében kellene megbízni. 2010 után azonban ez a logika kifordult önmagából: valóban eltávolodtunk az objektív kritériumokra épített automatizmusoktól, de a döntést már nem a szakértők, hanem a hatalmi logika alapján eljáró politikacsinalók hozzák meg. A várossá nyilvánítás kapcsán ez úgy jelent meg, hogy vélhetően született egy általános érvényű döntés a folyamat leállításáról, majd ehhez kapcsolódóan egy olyan szabályrendszer, amely, szigorúan olvasva,

szinte lehetlenné teszi új városok avatását, de adott esetben párosítható hozzá egy megengedő olvasat is, ha az általános szakpolitikai döntést valamely sürgető egyedi érdek mégis felülírná. Tökéletes inverze ez Tóth professzor vágyott világának, ahol a felkészült szakértők által felvázolt ésszerű koncepciókat a politikai szféra végrehajtja. A technokraták és az értelmiségiek hanyatlásának korát személyes visszaszorulásával, hanyatlásával, öregedésével együtt kellett megélnie, és nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy mindezt igen nehezen élte meg.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tóth József a hazai társadalomföldrajz azon nagy alakjai közé tartozott (a közelmúltban véglegesen lezárt életpályák közül Erdősi Ferenc és Beluszky Pál is meglehetősen hasonló utat járt be), akik geográfiájukkal nem igazán tudtak-akartak kilépni a határokon túlra. Bár életútjának minden szakaszában publikált idegen nyelveken (angol, német és orosz nyelven írt tanulmányai is ismeretesekek), munkássága mégis főleg hazai nézőpontból volt érdekes, és őt magát is elsősorban a hazai térfejlődés problémái foglalkoztatták. A tudománymetria szele nyugdíjas éveiben kezdte megérinteni a hazai társadalomföldrajzot (Sipos, 2017; Csomós, 2018), de a fentebb vázolt attitűdjét az automatizált értékelések kapcsán erre is alkalmazta. Impaktfaktora a szó szoros értelmében talán egyáltalán nem volt, és biztosan nem is tartotta számon. Rengeteget hivatkozták és részben hivatkozzák ma is a hazai geográfiában, és persze ott van tanítványainak sokszor „megénekelt” tömege az egy-disszertációs szerzőktől az akadémiai doktorig bezárólag. Azonban ha Tóth professzor valós hatását keressük, akkor nem elég csak az akadémiai szférában kutakodnunk, hiszen tevékenysége nemcsak tudomány-szervezőként, rektorként, hanem területfejlesztőként is bőven túlterjedt ezen. A területi hatásnak rendkívül fontos eleme a várossá nyilvánítás, és ez különösen akkor válik láthatóvá, ha szembeállítjuk a régióproblematikával. A hazai térstruktúrák közül a régiót tekintette „természetes” egységnek, és egy időben szó szerint minden lehetséges fórumot⁸ megragadott, hogy kifejtse véleményét arról, hogy a területi igazgatást és a területi politikákat is ezek rendszeréhez kellene alakítani, persze nem a „csinált”, hanem az „organikus” régiókéhoz (Tóth, 2004). Ez az elképzelés azonban napjainkra teljesen elbukottnak tekinthető, a régió koncepciója halottnak tűnik Magyarországon, azt meg, hogy a megyéket vármegyékre kereszteljük vissza, talán jobb, hogy már meg sem élte... Ezzel szemben a várossá nyilvánításról vallott nézetei egy nem is olyan röpke időszakra felül tudtak kerekedni, vélhetően anélkül, hogy akár a földrajzi szakmában egyértelmű, többségi támogatás állt volna mögöttük. A liberális felfogás a várossal és a városi rang odaítéléséről olyan jelentős mértékben felduzzasztotta az állományt, hogy amikor a konzervatívabb felfogás végül újra felülkerekedett, a hazai városhálózat kiterjedése még meg is haladta azt a mértéket, ami Tóth József eredeti víziójában szerepelt. Ebben neki, katalizátorként viselkedve, kiemelkedő szerepe volt. Ez egy olyan hatás, amelyet reálisan nézve

⁸ Ebben az időszakban (2003) futott nagy sikerrel a *Mindentudás Egyeteme* című népszerű ismeretterjesztő sorozat a Magyar Televízióban. Az ekkor a PTE rektoraként működő professzornak az egyetemi nagyelőadó és annak felnőtt közönsége is meglehetősen otthonos terepnek bizonyult, ugyanakkor annak tévéközvetítése, a szemléltetés digitális – általa kevéssé ismert és nem alkalmazott – kötött, előre elrendezett módja olyannyira idegen volt számára, hogy saját bevallása szerint is meglehetősen lámpalázás volt – a szó szoros és átvitt értelmében is. Mindezek ellenére vállalta, nagy sikert aratott, a kordokumentum pedig a mai napig elérhető (Tóth, 2003).

sem eltörölni és visszafordítani, sem pedig jó ízléssel kétségbe vonni nem lehet. És mi volna egy tudós hivatása, ha nem az, hogy maradandó módon járuljon hozzá a társadalom fejlődéséhez? Részben közvetlenül, részben közvetve, de Tóth Józsefnek a várossá nyilvánítások révén ez megadatott.

IRODALOMJEGYZÉK

- Beluszky, P. (1989). Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 3(1), 49–64. <https://doi.org/10.17649/TET.3.1.113>
- Beluszky, P. (1967). A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle*, 45(6), 543–563.
- Bolvári-Takács, G. (2018). Sárospatak várossá nyilvánítása 1968-ban. Dokumentum-összeállítás a döntés előzményeiről, folyamatáról és visszhangjáról. *Zempléni Múzsza*, 18(3), 5–105.
- Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744.
- Breznay, J. (1977). A várossá nyilvánítás szabályozása. *Városépítés*, 13(1–6), p. 36.
- Csomós, Gy. (2018). Rendíthetetlen-e az angolszász hegemonia a nemzetközi társadalomföldrajzi és városkutatási folyóiratokban: egy bibliometriai elemzés tanulságai. *Modern Geográfia*, 13(1), 1–18.
- Garay, F. (1966. augusztus 23.). Szigetvár – város! *Dunántúli Napló*, p. 3.
- Hajdú, Z. (2005). *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó.
- Hajdú, Z., & Rácz, S. (2018). *A területi magyar közigazgatás modernizációs kihívásai és reformkísérletei az 1920 utáni korszakban*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
- Hajnal, K., Pirisi, G., & Trócsányi, A. (2010). Formális urbanizáció pécsi szemszögből. In I. P. Kovács, & A. Trócsányi (szerk.), *Tér, Talentum, Tanítványok I* (pp. 183–200). Publikon Kiadó.
- Konrád, G., & Szelényi, I. (1974). Social conflicts of underurbanization. In A. A. Brown, J. Licardi, & E. Neuberger (Eds.), *Urban and Social Economics in Market and Planned Economies*. Praeger.
- Köszegfalvi, Gy. (1973). A magyarországi településhálózat fejlődésének, továbbfejlesztésének és korszerűsítésének néhány kérdése. *Területi Statisztika*, 23(4), 363–367.
- László, M., & Pap, N. (2007). A terület- és településfejlesztés társadalompolitikai aspektusai. *Területfejlesztés és Innováció*, 1(1), 2–8.
- Pirisi, G., & Trócsányi, A. (2009). Így készül a magyar város. *Területi Statisztika*, 12(2), 137–147.
- Sipos, A. M. (2017). Az Impact Factoron innen és túl a geográfiában. A földrajzi folyóiratok a tudománymetria mérlegén. *Modern Geográfia*, 12(1), 1–69.
- Szirmai, V. (1988). *Csinált városok*. Magvető.
- Tóth, J. (1973). A központi települések 1960–1970 közötti népességnövekedésének néhány jellegzetesége Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 97(3–4), 252–262.
- Tóth, J. (1976). Békéscsaba vonzáskörzete. In J. Tóth (szerk.), *Békéscsaba földrajza* (pp. 371–383). Békéscsaba Város Tanácsa.
- Tóth, J. (1977). Az alföldi intercentrális kapcsolatrendszere az interurbán telefonhívások alapján. *Alföldi Tanulmányok*, 1(1), 117–131.

- Tóth, J. (szerk.) (1980). *Mezőberény, a helyét kereső kisváros*. Békés megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága.
- Tóth, J. (1980). Mezőberény hierarchiaszintje és vonzaskörzete. In J Tóth (szerk.), *Mezőberény, a helyét kereső kisváros* (pp. 167–175). Békés Megyei Tanács VB.
- Tóth, J. (1981). A Dél-Dunántúl térszerkezete (vonzáscentrum- és vonzaskörzet-vizsgálatok alapján). In L. Ádám, S. Marosi, & J. Szilárd (szerk.), *A Dunántúli-dombság: Dél-Dunántúl* (pp. 581–594). Akadémiai Kiadó.
- Tóth, J. (2004). Kell nekünk régió? *Iskolakultúra*, 14(11), 48–68.
- Tóth, J. (2008). Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Vitairat. Területi Statisztika*, 3(3), 237–244.
- Tóth, J., & Trócsányi, A. (1996). Összegzés „A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata” c. kutatás témakörében. Janus Pannonius Tudományegyetem, TTK, Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék.
- Tóth, J., & Trócsányi, A. (2006). A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata. In N. Pap, & J. Tóth (szerk.), *Terület- és településfejlesztés II* (pp. 207–215). Alexandra Kiadó.
- Tóth, J. (1981). A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. *Földrajzi Értesítő*, 30(2–3), 267–291.
- Tóth, J. (2003. október 29.). *Kell nekünk régió?* [Video]. Mindentudás Videotorium. <https://mindentudas.videotorium.hu/hu/recordings/8221/kell-nekunk-regio>
- Trócsányi, A., & Pirisi, G. (2019). Formális urbanizáció szombathelyi és pécsi szemszögből. In T. Lenner & S. Németh (szerk.), *Szemelvények a településföldrajz és területfejlesztés témaköréből. Tisztelegés a 65 éves Csapó Tamás munkássága előtt* (pp. 93–108). Településföldrajzi Tudományos Egyesület.
- Trócsányi, A., Pirisi, G., & Malatyinszki, Sz. (2007). A célnál fontosabb a bejárat út. A várossá nyilvánítás gyakorlata Magyarországon. *Falu Város Régió*, 11(3), 18–27.
- Ungváry, K. (2022). *Kiugrás a történelemből*. Open Books.
- Ungváry, K. (2023. február 7.). *A történész mint „bíró”. Ítéletalkotás és történeti koncepciók* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=IUpl0gFgzec>

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licenccel feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

